

BYAVÄGEN UNDER ASFALTEN

ANNELIE BRÄNSTRÖM ÖHMAN

I

Det här är månaderna, året, som förändrar allt.

I skrivande stund, försommaren 2020, är jag knappast ensam om den tanken. Frågan är bara hur jag, hur vi, vill ta förändringen i bruk? Om alls? Eller vill vi helst bara att allt ska bli... ”som förut”? Det är förstås en chimär. *Panta rei*, och så vidare. Även om den kollektiva kriserfarenheten i pandemin skugga gör illusionen så livskraftig att den kan förväxlas med verklighet. Det är lite som när mina svärföräldrar i åttioårsåldern bytte lägenhet. Inom någon dag hade varje möbel, bok och duk återfått sin forna plats. Till och med *Hylands Hörnas ABC-bok* låg på exakt den plats i tidskrifthyllan där den säkert legat sedan den kom ut 1966. Rummen var nya, men tingen återställde en inbördes ordning som för svärföräldrarna var fastställd sedan länge.

Vaneseende och vanetänkande är mäktiga krafter i våra vardagar och liv. Jag tror att det förhåller sig på ett likartat vis med de kunskapsordningar som vi lever i och genom i våra akademiska samtal. Vi ser de maktstrukturer vi har vant oss vid att se som bärande; tänker genom de tankefigurer som vi har vant oss vid att tillmäta ett givet förklaringsvärde. När vanor och vardagsrutiner välts över ända, som de gjort för så många av oss under coronavåren, har vi unika möjligheter att genomskāda sådana förgivettaganden. Men ofta kommer impulsen att återställa en förlorad ordning först. Det är en reparativ instinkt, en intellektets version av jesustejp. Den håller ihop brottytorna, men kan aldrig dölja dem. Jag vill tro att just det är mer av godo än av ondo: att sprickan syns.

För mig har en sådan krackelerad tankefigur dykt upp med särskild envishet de senaste månaderna. I sin hopknölade akademiska förpackning kan

kärnan i den beskrivas i termer av monopolisering och epistemologi. Närmare bestämt: det urbana tänkandets monopolisering av epistemologier, de feministiska inte minst. Som de flesta normerande maktstrukturer verkar även den urbana normen genom att vara men inte synas. Den är lika självklar som asfalten under våra fötter. Eller stadsbussarna som passerar var femte minut utanför campusbyggnaderna.

Staden är den springande punkt, den minsta gemensam nämnare, som är så i grunden assimilerad med föreställningar om vad vetenskap är och var den görs att den ytterst sällan blir synlig för sig själv, i relation till sin faktiska lokalisering – och de geopolitiska överväganden som sipprar in genom cementväggarna som håller ihop byggnaderna och impregnerar kunskapssystemens anspråk på legitimitet. Men doften av avgaser från stadstrafiken sipprar sällan in i universitetens luftkonditionerade lokaler. Ännu mer sällsynta är de kritiska reflektionerna över hur universitetens urbana omgivningar och deras materiella förutsättningar påverkar våra forskningsfrågor och val av teoretiska förståelseramar. Staden blir den neutraliserade utgångspunkten, platsen som inte är en plats, i kontrast till exempelvis landsbygden, provinsen.

Det urbana prerogativet är helt enkelt den materiella och intellektuella förutsättningen för merparten av västvärldens lärosäten. De internationellt mest tongivande universiteten är ofta lokaliserade till, med Raewyn Connells term, ”kosmopolitiska centra”, som i kraft av vaneseendets mekanismer närmast per automatik förlänar den kunskap som produceras där en universell räckvidd (Connell 2007: 47). Konnotationen till historiska anor, tradition och föreställningar om relationen mellan centrum och periferi halkar med av bara farten. Det svenska uttrycket ”lärdomsstad” kan placeras in i samma värdeskapande hierarki. Värdet konsolideras genom den underförstådda vetskapen om att det inte är ett epitet som kan hängas som skrytskylt på vilken universitetsstad som helst.

När Umeå fick sitt universitet 1965 klargjorde den icke-urbana metaforiken i den milt pejorativa rubriceringen ”akademien i storskogen” (Westin 1990) att detta var ett lärosäte närmare naturen än kulturen; närmare den provinsiella periferin än ett urbant och kosmopolitiskt centrum. Att vila på barrtäckta stigar i granskogar var varken då eller nu i paritet med äran att få vila i lunder där härliga lagrar gro – även om de fabulösa rikedomar som de stora skogsbolagen bärgat från de norrländska skogarna de facto gjutits in i fundamentet för den svenska välfärdsstatens infrastruktur. Inte bara i utbildningsväsendet – men också där.

Sprickan i bilden blir, med andra ord, synlig först i brottet mot vaneseendet; i avvikelserna eller undantaget. Men den reparativa logiken är stark. Umeå universitet har för länge sedan skakat av sig storskogen och införlivat de urbana statusmåttan med sin självbild – precis som staden Umeå. Det är en utveckling som fick Po

Tidholm att i en essä beskriva Umeå som det livskraftiga urbana undantaget från den döende norrländska glesbygden, i en tillspetsad men inte helt missvisande karakteristik:

Umeå är ett skinande rymdskepp i dödsskuggans dal. Umeå reser sig mot himlen, frigör sig från sina norrländska bojor och rör sig målmedvetet mot den globala medelklassens urbana gemenskap. (Tidholm 2014)

II

Jag återvänder till frågan om synligheten. Optiska villor och glimtar av andra verkligheter genom sprickan i bilden. *Syns det nu?* Under trycket av en pandemi, med dess påbud om social distansering och undvikande av folksamlingar, transformerades universiteten runtom i världen i ett trollslag. Från brusande kosmopolitiska centra till avfolkningsbygder. Jag kommer aldrig att glömma den där dagen i mars, när hela campus på Umeå universitet stängdes för studenter. När jag kom till jobbet var det som att röra sig genom en flygplats eller ett shoppingcentrum efter stängningsdags. Eller som i en dröm där invanda vägar och platser förändras för varje steg du tar. Gå-och-gå-och-aldrig-komma-till-dörren-känslan.

Utan sina människor blir varje offentlig urban byggnad ett tomt skal. Det visste vi förstås redan, men hade aldrig upplevt det förut, utom om helger och i semester-tider. Ett universitet som förlorar sina studenter under terminstid växlar nästan kusligt snabbt skepnad till ett överdimensionerat och märkvärdigt välstädat ödehus. Eller, i värsta fall: ett Overlook Hotel befolkat av osaliga andar som hasar fram i korridorerna, med det förflutnas osorterade bördor på sina axlar.

Lika hastigt blev de administrativa rutinerna och kommunikationssystemen avklädda, i sin brist på beredskap att hantera den plötsligt uppkomna glesheten. Som när informationsavdelningen på min fakultet skickade ut förslag till alternativa bakgrundsbilder för personalens många Zoom-möten. Bland motiven som det fanns att välja på var en folktom hörsalsfoajé och en lika ekande tom vy över kafeterians soffgrupper. Det blev en förmodligen ogenomtänkt men inte desto mindre drabbande illustration av den kuslighet som drar genom varje rum där det invanda eller hemlika rubbas av en förändring eller förlust – *das Unheimliche*, för att tala med Freud. Tanken kan tas ytterligare ett steg: känslan av o-hemmet; det ohem-ska gör sitt intrång i våra tankar i kraft av det införlivade urbana idealets tvingande böjningsmönster. Det som förutsätter människor som massa, huskroppar och gatunät satta i rörelse av myller.

Och om inte? Sprickan som går från kant till kant av den invanda bilden. Vad är det då vi ser? I det trasiga, i det spruckna? Vad är det då som syns?

III

Sensommaren 1975 återvände Sara Lidman till sin hemby Missenträsk i norra Västerbotten, efter decennier av stadsliv och resor i världen. I sin dagbok ringar hon in det uppdrag hon nu vill ålägga sig, i skrivandet av den roman som ännu ter sig så ogripbart väldig att hon helt enkelt kallar den ”Boken” – ett föga anspråkslöst arbetsnamn för den som är född och uppvuxen i mittfåran av det västerbottniska bibelbältet. Vad som fordras är ett skifte i blickfång och perspektiv. Hon skriver: ”Utmaningen från tomheten mellan människor, det glesbefolkade” (Bränström Öhman 2014: 65).

Glesheten är vanligtvis en död vinkel i det urbana vaneseendet. Från byns perspektiv är glesheten till lika delar en smärtpunkt och ett livsvillkor. Det Lidman fångar i sin formulering är den existentiella utmaning som vilar i glesheten – och med det även den kunskapsväg som löper genom det mellanrum mellan människors kroppar som vanetänkandet alltför ofta förväxlar med just tomhet. Däri vilar den obesvarade utmaning hon bestämmer sig för att anta och som tio år senare hade resulterat i den fem första böckerna i romansviten *Jernbanan* (1977–1999).

Lidmans ord om det glesbefolkades slumrande kunskapsgrund har följt mig som en komprimerad byaväg, hoprullad i fickformat, under åren som gått sedan jag första gången stötte på dem i hennes dagböcker (Bränström Öhman 2014). I efterhand har jag förstått att den lyckokänsla jag ofta förnam under de dagar och år som jag satt med dagböckerna i Forskningsarkivet vid Umeå universitetsbibliotek hade att göra med att det var första gången jag som forskare kunde aktivera en hel repertoar av *know-how* från min egen västerbottniska barndomsby. Genansen över min oförmåga att ledigt orientera mig i stadens sociala koder och gatunät som dykt upp igen och på nytt, som säsongsinfluensa, under alla mina år i Umeå, sjönk undan och ersattes av en lugn tillförsikt.

Med Lidman repade jag mod att göra tankeexperimentet att placera även min by i världens och tankarnas mittpunkt. Som en portabel glesbygd, en alternativ optik, att ta i bruk för att återställa synfältets och minnets måttskalor. Som att gleshet inte är synonymt med tomhet. Som att storskogens rötter tränger igenom asfalten, smaken av bergens järnmalm sipprar ned i grundvattnet. Som att blodsbanden knyter samman familjens berättelser på mödernet med minnet av en mildögd vaja.

Jag säger: det är glesheten som gör ont.

Det är glesheten som spränger sitt livsrum i den urbana tomheten; i det vidgade mellanrummet på en corona-armlängds avstånd mellan dig och mig.

IV

En vindlande grusväg mellan mjuka kullar med gulnad grönska. Jag har sett den på film, följt dess sträckning så många gånger att ett soundtrack får mig att nynna med redan i inledningen. Men det är inte bara det som fick mig att läsa bell hooks bok *Belonging: a culture of place* (2009) som en bladvändare. Det är igenkännandet av korsningen till min byaväg – i Kentucky, Västerbotten. Bomullsfältet och barrskogsfamnen i momentan förening. Men också och framförallt: modet att ta höjd på kunskapsfrågan och dess underliggande geopolitiska kraftfält och på vilket sätt den ställer allt på spel för oss som akademiker. Och att därtill vara beredd att ta konsekvenserna av en djupgående, svidande hemlängtan och lämna de akademiska belönings-systemens självbekräftande geografiska statusordning – och flytta hem. Att bejaka rötternas dragningskraft, kärleken till en plats och ett landskap som ger hemkänsla före karriärmöjligheternas rutter. Det är nämligen berättelsen om den självupplevda rörelsen, den resan, som löper längs med de vindlande vägarna mellan Kentuckys kullar i *Belonging*.

Låt mig förtydliga: i den akademiska världens statusordning prioriteras rörlighet, nationellt och i ännu högre grad internationellt, mycket högt. Det är i grund och botten en urban, kosmopolitisk tankefigur som kamouflerar och neutraliserar underliggande sociala friktionsytor och skapar den illusoriska idealbilden av en genusneutraliserad forskare i karriären, obunden av hänsyn till familj, ekonomi och plats. Som ett intellektuellt Schengen-avtal; en outslitlig dröm om att leva *clever and classless and free*, mellan öppna gränser och välansade alléer som leder till Ivy League-universitetens marmortrappor.

Mot den drömmen ställer bell hooks en annan, förträngd – ja, närmast förbjuden – längtan efter fotfäste och rötter, i kontrast mot jakten efter status och akademisk framgång. Hon berättar att sinnet aldrig riktigt ville gå i takt med att hennes egen växande berömmelse som författare och intellektuell. Tvärtom, skriver hon, växte känslan av att leva i ett tillstånd av splittring och mental exil. Innanför universitetens väggar var och förblev hon undantaget som bekräftade den vita medelklassnormen – en ”unwanted outsider” (hooks 2009: 12). En svart arbetarflicka från Kentucky kunde aldrig passera, aldrig till fullo bli en del av de vitas privilegium att gå genom universitetens parker och klassrum ”omärkta” av sin skillnad, den var bokstavligen skriven på kroppen – i hud, hår, röst. Hon kunde aldrig välja att gå inkognito, att smälta in i mängden, oavsett om hon befann sig under den kaliforniska solen på Stanford University, i den lugnande grönskan vid Yale i New Haven eller mitt i storstadsmyllret vid City College i New York.

I *Belonging* frilägger hooks, via sina egna levda erfarenheter, lager på lager i en platsens geografi och politik som inte bara utmanar den urbana normen utan också den skenbart geografiskt neutrala kunskapsproduktionen vid universiteten. Hon frågar sig hur platsen påverkar de tankar som tänks, de historier som berättas och den teori och filosofi som ger oss verktyg att förklara världen. De platser och positioner som vi medvetet eller omedvetet intar via anammandet av olika kunskapsparadigm påverkar våra sinnen och tankar, även om de osynliggjorts genom vaneseendets makt. hooks egna exempel är kontrasten mellan utblicken från ett gathörn i New York och vyn från en "southern porch", en veranda vänd mot byavägen på sydstatsvis.

I vidaste bemärkelse gör bell hooks platsen till brytpunkten för ödesfrågan om hur vi kan leva ett hållbart liv:

Can we embrace an ethos of sustainability that is not solely about the appropriate care of the world's resources, but is also about the creation of meaning – the making of lives that we feel are worth living. (hooks 2009: 1)

Blotta formuleringen av frågan rymmer ett försåtligt sabotage av den urbana normens tysta pakt med stadens invånare om att storstaden är platsen höjd över kritik och värdering, att den oavsett andra omständigheter alltid är värd sin tribut av svett, trängsel och buller. I USA löper frågan med nödvändighet jäms med den hårt spända kraftlinjen mellan nordstater och sydstater, kring vars glödande epicentrum Black Lives Matter-demonstrationer och debatter har kretsat alltsedan våren 2020 och temporärt förskjutit tyngdpunkterna i den pågående pandemins krishanteringsstrategier. De svarta kropparna är ända in i döden och statistikens staplar märkta av sin skillnad. Det är en vetenskap som skär rakt igenom platsgeografierna. Men detta gör inte frågan mindre angelägen, mindre uppfordrande.

V

Att våga resan tillbaka, "hem till byn"? Där korsar Sara Lidmans och bell hooks spår och livsval varandra, det knastrande gruset från byavägen under hjul och skosulor är fullt hörbart mellan raderna i bådas texter och liv. För dem båda var resan tillbaka en ofrånkomlig del i ett pågående perspektivskifte, ett byte av synfält som frigjorde ett nödvändigt motstånd mot dominerande maktstrukturer i tankens världar. I Lidmans fall: att återvända till glesheten; till betydelsen av att leva närmare träd än människor. Och att därigenom ta mått på det moderna välfärdslandets pris, i reda termer av dagspriset på en sliper år 1893 och pröva det mot tyngden av den västerbottniska

skogsbondens förlorade värdighet (Lidman 1980: 143). I hooks fall: att återvända till ett jordat och mer småskaligt meningsskapande, i samspråk med en plats och en kultur som ger utrymme för gemenskap i termer av omsorg. Och att veta var vägen finns som leder hem.

Jag landar i frågan om synlighet och förändring.

Hittills i mitt liv har jag själv aldrig sett min byaväg som färdväg till en hemkomst. Däremot som en möjlig strategi för att bryta tystnaden om byns betydelse för mitt eget tänkande. Glesheten är, som sagt, en portabel erfarenhet. När jag de senaste åren har rest mellan olika platser i Sverige och föreläst om min forskning om Sara Lidman har insikten växt i styrka: genom de flesta svenskers liv löper byavägen genom familjealbumets historier och landskap – på en eller ett par generationers avstånd. Men den finns där.

Grusknastret, koskiten, doften av kamomill i högsommarens dikesrenar.

Däri vilar en utmaning, bortom idealisering och nostalgi. Glesheten *är* det som gör ont. Men som mänsklig erfarenhet ger den våra liv, våra fotsteg, djup. Eller för att åter låna ord av Sara Lidman:

Att få tag i det som är där – i det tomma – att komma fram till trädens språk till allt det som levat och lever till någon betydelse av det. (Bränström Öhman 2014: 65)

Närmare är det kanske inte möjligt att komma, än till ”till någon betydelse av det”? Att se det är första steget. Ett mellanrum av liv, i en föreställd tomhet. Om det också är ett steg som leder vidare mot en hållbarhetens möjliga epistemologi vill jag låta vara osagt. Men låt oss dröja vid möjligheten att tänka oss att detta också finns. Inte bara stranden under gatstenarna utan också byavägen under asfalten.

VI

Post scriptum, sensommaren 2020

Dofthen av motorolja, parfym och bränt gummi ligger så tung över Vilhelminas gator i dokumentärfilmen *EPA* (Oskarsson och Arevärn 2020) att den går rakt genom teverutan. Det gör också de sextonåriga tjejer som är filmens huvudpersoner. De kör alla epatraktor och har anlitats som artistchaufförer under musikfestivalen Midnight Light Festival. Det hade kunnat vara bara en kul gimmick, en idé som skulle stanna vid att förstärka exotifieringen av den lilla orten, kollisionen under midnattssolen mellan de tillresta artisternas mondäna urbana musikkultur och den motorburna inlandsungdomens provinsiella livsstil.

Men här händer något annat.

Som Margit Richter konstaterade i sin recension av filmen är detta en historia som är ”fullkomligt renons på det opåkallade medlidande som brukar kväva berättelser om den så kallade periferin” (Richter 2020). Filmarna Fredrik Oskarsson och Jakob Arevärn har lyckats med något så ovanligt som att fånga ögonblicken när vaneseendet vänds ut och in och både gamla genusordningar och statusordningar välts omkull. Här är det inte artisterna som kommer till byn med förföriska fläktar från den stora världen och väcker ungdomarnas längtan bort och iväg till ett annat liv. Tvärtom är det de unga kvinnorna som med lugn självkänsla öppnar sin värld på glänt för dem. De är hemma i sina bilar, både rotade i platsen och i ständig rörelse. Nöter asfalt. Mekar med motorerna. Om de alls är glesbygdsaktivister eller feminister, så är de det i sak mer än i ord. Men det är inte den frågan berättelsen om dem vill svara på. Inte heller om huruvida de intresserar sig för trädens språk – bortom den Wunderbaum som dinglar under backspegeln.

Jag skulle ljuga om jag sa att deras värld är eller har varit min. Jag som lämnade min by, precis i skarven till epatraktoråldern. Men doften av bensinångor och sommarnatt i inlandet bär ändå aromen av en madeleinekaka i mitt minne. Därför känner jag en avig stolthet, *by proxy*, när jag ser filmen – och kanske ännu lite mer när jag i samma veva hör talas om de epa-tjejer som efter en inbrottsvåg patrullerar villakvarteren om kvällar och nätter i min gamla hemort. ”Vi gör nog äldre lite säkrare på natten om vi ändå är runt och kör ikring” säger en av dem, där hon sitter bakom ratten, i det varma skenet av Poppy-plattans fruktiga kulörer (Epa-ungdomar spanar efter tjuvar i Storuman 2020).

Berättelserna gör mig hoppfull, nästan upprymd. För att de går att berätta. Och att de inte bara är enstaka, udda undantag från den gängse bilden av kvinnoflykten från glesbygden. Jag tänker att det mycket väl kan vara just så här det låter år 2020 när den föreställda norra provinsen talar tillbaka. Bortom bastoner och fickpluntor på älgjakten hörs ljusare flickröster inifrån en plyschklädd kupé i en epatraktor. Att ge dem talutrymme är kanske ingen revolution. Men en bra början på en annan historia om plats och genus; motstånd och möjligheter.

Referenser

- Bränström Öhman, Annelie (2014) *Stilens munterhet: Sara Lidmans författardagböcker från Missenträsk 1975-1985*. Stockholm: Bonniers.
- Connell, Raewyn (2007) *Southern theory: the global dynamics of knowledge in social science*. Cambridge: Polity.
- Epa-ungdomar spanar efter tjuvar i Storuman (2020) *Sveriges Television/Västerbotten* 11 september 2020. https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasterbotten/epa-ungdomar-spanar-efter-tjuvar?fbclid=IwAR1-jKU96m9rRpQBNO8RjDjtebcqEODyIRE_p5P6NEuRhYAQw3c_pSapA_Y [11 september 2020]
- hooks, bell (2009) *Belonging: a culture of place*. New York och London: Routledge.
- Lidman, Sara (1980) *Varje löv är ett öga*. Stockholm: Bonniers.
- Oskarsson, Fredrik och Arevärn, Jakob (2020) *EPA - dokumentären*. SVT Dokumentär.
- Richter, Margit (2020) Tjejer som raggar och för oväsen. *Aftonbladet* 29 juli 2020.
- Tidholm, Po (2014) Ligger Umeå i Norrland? *Tänk: ett vetgirigt magasin från Umeå universitet* 1: 52-60
- Westin, Gunnar (1990) *Akademien i storskogen*. Umeå: City.

Annelie Bränström Öhman

Professor i litteraturvetenskap och genusvetenskap med inriktning mot humaniora, Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet
E-post: Annelie.Branstrom@umu.se